

Bilješka
UDK 330.811
1 Xenophon

Primljeno: 19. travnja 2009.

Jedna antička strategija razvojne politike (uz Ksenofontove *Načine i sredstva*)

ZVONIMIR BALETIĆ*

Sažetak

Ksenofont je prvi grčki filozof koji jasno odvaja ekonomski fenomen od morala, prava i politike i definira ga sa stajališta efikasnosti, oskudnosti i blagostanja. Te značajke Ksenofontova pristupa osobito dolaze do izražaja u *Načinima i sredstvima*. U tom ogledu on daje cjelovitu raspravu o mogućem povećanju prihoda atenske države i razmatra samo ona pitanja koja su u svezi s oživljavanjem gospodarske aktivnosti kao izvora prihoda za državu i njezinu sigurnost. Radi se zato više o razvojnoj studiji, o strategiji gospodarskog razvoja, ocjeni gospodarske moći i načinu njezina povećanja, što je prva takva poznata rasprava u povijesti. Iako je rasprava pisana s namjerom da pruži praktičnu uputu za razvojnu politiku, ona ipak nije koncipirana kao skup prijedloga konkretnih mjera, nego kao integrirani razvojni plan čiju konzistentnost osigurava teorijsko razumijevanje gospodarskih procesa i realan uvid u cjelinu unutrašnje strukture i vanjskih odnosa konkretne države (Atene) prema svom okruženju. Dominantni kriterij ocjene je gospodarska efikasnost i blagostanje građana, dakle uži gospodarski kriterij, kojem mora biti podvrgnuta razvojna politika države.

Ključne riječi: razvojna politika, gospodarska moć, blagostanje građana, Atena

Već u svojim *Uspomenama* Ksenofont kao bitnu obvezu državnika označava po-
znavanje državnih financija, proračuna državnih prihoda i rashoda. U imaginarnom
razgovoru između Sokrata i mladoga, ambicioznog Glaukona Sokrat postavlja
svom sugovorniku ova pitanja:

- “Hoćeš li onda pokušati obogatiti svoj grad?”
- “Sada mi reci iz kojih izvora sada potječu gradski prihodi i koliko oni ukupno iznose?”
- “Dobro, reci nam koji su gradski rashodi?”

* Zvonimir Baletić, akademik HAZU.

– “Kako je moguće brinuti se o dohotku i rashodima, a da se ne zna što su oni?”

Ne dobivši zadovoljavajući odgovor, Sokrat, s očitom ironijom, upućuje Glaukona:

“Ali, znaš, nitko neće nikad uspješno upravljati ni svojim vlastitim domaćinstvom ako ne poznaje sve njegove potrebe i ne vidi kako bi ih zadovoljio. Imajući u vidu da naš grad ima više od deset tisuća domaćinstava, a budući da je teško brinuti se istodobno za tako mnogo obitelji, moraš početi tako da nešto pokušaš učiniti za jednu, mislim na obitelj tvog strica.”¹

Ksenofont (429-354. godine pr. Kr.), potomak atenske aristokratske obitelji, vojskovođa, povjesničar, politolog, filozof, esejist, očito je smatrao da se razumije u prihode i rashode države, a to je i sjajno potvrdio svojim ogleđom *Načini i sredstva* (Ποποτ) koji je napisao pred smrt (vjerojatno 355. godine pr. Kr.), prvom cjelovitom raspravom o mogućim načinima kako jedna država (u ovom slučaju Atena) može povećati svoje prihode i blagostanje svojih građana. Ogleđ je jedno od klasičnih djela ekonomske i političke literature koje Ksenofontu osigurava počasno mjesto u povijesti ekonomske i političke misli.

Svoje mjesto među istaknutim ekonomistima Ksenofont nije zaslužio samo tim djelom. On je i autor *Domaćina* (Οικονομικός), rasprave o uspješnom vođenju privatnoga gospodarstva u kojoj nalazimo sjajna razmatranja o prirodi bogatstva, uporabnoj vrijednosti i rijetkosti kao osnovi razmjenske vrijednosti dobara. I u svojim drugim djelima, osobito u *Cyropaedia*, razmatrao je pojedina ekonomska pitanja, nastojeći im uvijek dati teorijsko određenje. Kad se sve to sabere, dobije se impresivna cjelina, čija vrijednost nije samo u opsegu, nego i u metodološkoj jasnoći. I drugi grčki filozofi pisali su o ekonomskim problemima (Heziod, Platon, Aristotel), ali pretežito sa stajališta morala i jedinstva države i društva. Ksenofont prvi jasno odvaja ekonomski fenomen od morala, prava i politike i definira ga sa stajališta efikasnosti, oskudnosti i blagostanja.² A to je bitna razlika i velik doprinos, pogotovo stoga što se njegova razmatranja odlikuju izoštranim osjećajem za činjenice života.

Te značajke Ksenofontova pristupa osobito dolaze do izražaja u *Načinima i sredstvima*. U tom relativno kratkom ogleđu on daje cjelovitu raspravu o mogućem povećanju prihoda atenske države i razmatra samo ona pitanja koja su u svezi s

¹ Vidi Ksenofont, 1923: *Memorabilia*, str. 207-213. “Ako želiš zadobiti glas i slavu u javnom životu, pokušaj potpuno upoznati ono što predlažeš. Ako uđeš u javnu službu s tom prednošću pred drugima, neće se iznenaditi ako predmet svoje ambicije osvojiš bez ikakvih teškoća.” *Ibid*, str. 213. Također u: Ksenofont, 1914: 99: “Naravno, čovjek kojega plaćaš daje ti poduku iz obiteljskog gospodarstva kao dijela obveza jednog vojskovođe, zar ne?”

² Heziodova postavka da sve dobre stvari bogovi kriju od čovjeka i da “bogovi od nas traže trud i muku kao cijenu svih dobara” prvi je nagovještaj tog pravca mišljenja.

oživljavanjem gospodarske aktivnosti kao izvora prihoda za državu i njezinu sigurnost. Ne radi se, kao što bi se moglo misliti, o cjelovitoj raspravi o državnom proračunu, jer nedostaje rashodna strana, a i prihodi su razmatrani sa stajališta njihovih izvora, a ne sa stajališta njihova stvarnog prikupljanja.³ Dakle radi se više o razvojnoj studiji, govoreći “smitovskim” jezikom, o rastu “bogatstva naroda i njegovim izvorima”, a ne samo o državnim financijama.⁴ Zato bi se ta rasprava najtočnije mogla nazvati strategijom gospodarskog razvoja, ocjenom gospodarske moći i načina njezina povećanja, što je prva takva poznata rasprava u povijesti.

Iako je pisana s namjerom da pruži praktičnu uputu za razvojnu politiku, ona ipak nije koncipirana kao skup prijedloga konkretnih mjera, nego kao integrirani razvojni plan čiju konzistentnost osigurava teorijsko razumijevanje gospodarskih procesa i realan uvid u cjelinu unutrašnje strukture i vanjskih odnosa konkretne države (Atene) prema svom okruženju. Dominantni kriterij ocjene je gospodarska efikasnost i blagostanje građana, dakle uži gospodarski kriterij, kojem mora biti podvrgnuta razvojna politika države.

To što je gospodarske ciljeve Ksenofont postavio kao prioritetne ciljeve državne politike može se objasniti gospodarskim prilikama vremena u kojem je spis nastao. Nakon Peloponeskih ratova, koji su završili porazom Atene, nije nastalo razdoblje mira i oporavka, nego je nastavljen niz međugričkih rušilačkih ratova i unutarstranačkih sukoba. Atena je u njima aktivno sudjelovala s promjenjivom srećom. Opći je rezultat bio da su grčke države bile opustošene i iscrpljene, u gospodarskom i socijalnom rasulu. U zimi 362. na 361. godinu pr. Kr. sve grčke kopnene države osim Sparte sklopile su savez i obećale održavati opći mir, štitići članice saveza od agresije i rješavati međusobne sporove pregovorima. Međutim Atenjani su nastavili sa svojom politikom dominacije, što je dovelo do pobune i novog rata. Atenska mornarica potučena je 356. godine, a 355. sklapa mir i pobunjenim državama priznaje pravo na neovisnost. Izostanak prihoda od savezničkih država, visoki ratni troškovi, unutarnji sukobi, gubitak prihoda od trgovine, kao i opći gubitak prestiža doveli su Atenu do općeg siromašenja, a posebno do siromašenja građanske elite, koja je prvenstveno ovisila o državnim приходima. Godine 355. pr. Kr. grčki svijet je bio u neredu, iscrpljen i bez vodstva. Opasnost od Makedonaca sa sjevera zlokobno se približavala.

³ Ksenofont je bio svjestan i tih drugih aspekata, ali ovdje svjesno naglašava razvoj gospodarstva kao izvor bogatstva i prihoda države.

⁴ I sam se Adam Smith inspirirao Ksenofontom, što je vidljivo na više mjesta u *Bogatstvu naroda* i *Teoriji moralnih osjećaja*. Vjerojatno je čitao i *Načine i sredstva*, jer su na engleskom bili objavljeni u dodatku *Discourses on the Publick Revenues* Charlesa Davenanta 1698. godine i ponovno 1771. O Ksenofontu je s velikim pohvalama govorio *sir* James Steuart (Steuart, James, 1966: 378-381).

Ksenofont, iako rođeni Atenjanin, živio je mnogo godina u izgnanstvu, najprije u Elidi, a od 370. godine pr. Kr. u Korintu, a nije imao ni simpatija prema atenskim demokratskim ustanovama. Ipak, shvaćajući središnje mjesto te gospodarski i kulturni potencijal Atene u grčkom svijetu, on predlaže plan gospodarskog oporavka i jačanja Atene na osnovi razvoja trgovine, prometa, obrta i rudarstva, uvjeren da bi takav razvoj bio i trajna osnova mira i sigurnosti ne samo Atene nego i ostalih grčkih država. Iako strogo ekonomski koncipiran, njegov plan izložen u *Načinima i sredstvima* imao je i dalekosežne političke implikacije.

Naime Ksenofont se, za razliku od nekih njegovih suvremenika (npr. Platona), nije predao rezignaciji, nego je uviđao da je Grčka, iako rastrgana ratovima i mnogim promjenama, još ostala snažna u akciji i plodna u idejama i da se koncentriranim naporima može lako izvući iz depresije. Trgovačko i financijsko iskustvo, središnje mjesto u sredozemnoj trgovini, prirodne rezerve srebra, napredak u komercijalnim aranžmanima kao što su bankarstvo, pomorsko osiguranje, hipotekarni krediti, trgovački ugovori, rast obrazovanja i diferencijacija zanimanja daju Ateni one prednosti na kojima može graditi svoj dugoročni prosperitet i sigurnost, privlačći stanovništvo i kapital iz drugih krajeva, te ponovno zadobiti dominantno mjesto ne samo u Grčkoj nego na cijelom Sredozemlju. Tim optimističkim uvjerenjem prožeta je cijela njegova zamisao.

No kao pisac *Uspomena* Ksenofont je dobro znao i tamniju stranu. Naime znao je da Grci njegova vremena više nisu bili skloni naporu i riziku koje traži svaki uspjeh. Nije slučajno da ističe Heziodov stav da bogovi traže od ljudi muku i trud kao cijenu za sva dobra (Ksenofont, 1923: 95), da upozorava da se ništa ne postiže bez truda i znanja. Grci do Solona nisu se sramili nikakva posla. Trgovina, obrti, sva gospodarska zanimanja bila su cijenjena. Sam je Solon posebno isticao važnost vanjske trgovine, a među šest korisnih zanimanja vanjsku je trgovinu stavio na prvo mjesto (ispred poljodjelstva, obrta, prosvjete, proroštva i medicine). Ni Ksenofont ne šteti pohvale trgovcima, smatrajući da su njihova praktična znanja korisna ne samo u njihovu poslu nego da su primjenjiva u mnogim drugim zanimanjima, uključujući vojničke i državničke (Ksenofont, 1923: 185). Ipak, on je znao da je u njegovo vrijeme gospodarska aktivnost izgubila prestiž, a sva zanimanja koja su upravljena na novčanu zaradu smatrana nedostojnim slobodna čovjeka. Vodeći filozofi tog vremena Platon i Aristotel zastupali su mišljenje da se građani ne smiju baviti trgovinom i obrtom, da zemlju smiju obrađivati samo robovi. Građanski stalež Atene postao je lijen, siromašan, ovisan o državi za svoje uzdržavanje, sklon vojničkom zanimanju i ratnim avanturama. Trgovina i obrti bili su u rukama stalno nastanjenih stranaca, pretežno Azijaca. Izvore gospodarske moći država je sve teže kontrolirala.

Svjestan da se na kratak rok stanje ne može promijeniti, ali da je poboljšanje gospodarskog stanja i zaustavljanje siromašenja građana hitna potreba, Kse-

nofont svoj plan temelji na poštovanju postojeće socijalne strukture, oslanjajući se na utvrđene funkcije triju glavnih klasa atenskog pučanstva, tj. građana, stranaca i robova. Nije se usudio predložiti da građani sami uđu u komercijalne poslove, da preuzmu u svoje ruke obrt, trgovinu i pomorstvo, glavne izvore gospodarske moći. S tog stajališta može se shvatiti njegova sklonost prema državnom upravljanju, jednom obliku kolektivnog (državnog) kapitalizma. Naime dominantan položaj građanskog staleža u takvim uvjetima mogao se održati jedino zastupljenošću građana u državi i državnim monopolom u odnosu prema poduzetnim strancima. Da bi se potakla unutarnja i vanjska trgovina te novčarski poslovi, trebalo je dati garanciju sigurnosti i strancima. On to čini prijedlogom da se poboljša status stranaca, da se uvede posebna zaštita njihovih prava (odbor za zaštitu stranaca!). Otišao je i korak dalje, predloživši da se istaknutim strancima osiguraju posebne počasti te da se uvedu u konjicu, što je bila posebna čast rezervirana za atensku aristokraciju. Cilj je svakako bio da se i u atensku političku elitu uvede snažniji duh poduzetništva i kreativnosti.

U Ksenofontovo vrijeme glavni izvori prihoda atenske države bile su razne pristojbe, zakupnine od državne imovine, prihodi od državnih poduzeća i rudnika, doprinosi savezničkih gradova, ratni plijen i sl. Porez na dohodak plaćao se samo u vrijeme rata. Imajući pred sobom akutni problem osiromašenja građana, Ksenofont predlaže da se svakom građaninu iz državnih prihoda isplaćuju tri obola dnevno za uzdržavanje, što godišnje iznosi 180 drahmi ili gotovo dvije mine. Iznos je skroman, ali je ukupan teret za državnu blagajnu prevelik da bi se mogao plaćati iz redovitih prihoda. Zato on predlaže da se uvede porez i da se oformi poseban financijski fond iz kojeg bi se isplaćivale te naknade. Ne kaže bi li taj porez bio jednokratani ili bi se redovito uplaćivao, ali inzistira na tome da se građanima taj novac vraća u obliku jednakih naknada svima, što bi građanima koji plaćaju različite svote značilo različit neto efekt, pri čemu bi siromašniji slojevi svakako bolje prolazili.

Tako formiran fond brzo bi se iscrpio ako u njega ne bi pritjecali stalni prihodi na komercijalnoj osnovi. Zato Ksenofont predlaže da u fond mogu dobrovoljno uplaćivati svi koji to žele uz obećanje stalne godišnje novčane nagrade te drugih časti i priznanja. No u tom bi slučaju iz toga fonda trebalo investirati u gospodarske objekte koji bi donosili i trajan prihod. Zato predlaže da se fond proširi kao dioničko društvo pod upravom države koje bi prikupljalo slobodna sredstva i investiralo u razne oblike kapitalnih objekata koje bi onda država davala u zakup domaćim i stranim poduzetnicima ili bogatim ljudima. Ksenofont predlaže da se iz tog "kapitalnog fonda" financira gradnja kuća i hotela, lučkih i drugih pogodnosti za trgovce i posjetitelje, izgradnja trgovačkih brodova u državnom vlasništvu za iznajmljivanje privatnim brodarima i kupovina robova koji bi se također iznajmljivali privat-

nim poduzetnicima. Posebnu pozornost posvetio je mogućnostima unapređenja i proširenja rudnika srebra u Laurionu, iz kojih bi država, davanjem koncesija ili u vlastitoj režiji, mogla osigurati velike prihode, jer je tržište za srebro kao novčanu robu praktički neograničeno. Da bi umanjio rizike, on predlaže da se eksploatacija rudnika srebra organizira po plemenskom načelu, tako da svako od 10 atenskih plemena dobije od države jednak broj robova koji bi radili u rudnicima, s time da bi se zarada dijelila ravnopravno među plemenima.

Ksenofont dopušta da se načelo "kapitalnog" fonda može primijeniti i na udruge privatnih osoba, koje bi upisale udjele u društvu i proporcionalno dijelile zaradu. Usporedno postojanje državnog fonda i privatnih društava ne bi moralo, po njegovu mišljenju, biti nikakav problem, nego bi, dapače, moglo samo poticati proizvodnju i jačati gospodarsku moć države.

Na moguću zamjerku da bi predloženi plan zahtijevao velik kapital, za koji nije realno očekivati da se može sakupiti, Ksenofont odgovara da je moguće sakupiti velike svote kapitala, a ako to i ne bi bio slučaj, da se plan može realizirati u više etapa ili parcijalno.

Za realizaciju svoga plana Ksenofont pretpostavlja održavanje mira, jer se u miru mogu uštedjeti velika sredstva koja bi inače progutao rat, a osim toga smanjuju se rizici i povećava povjerenje. Realizacijom tog plana Atena bi pridonijela održanju mira u Grčkoj i povećanju svoje sigurnosti. Ksenofont posebno inzistira na čvrstoj vezi između gospodarskog razvitka i održanja mira, što njegovu planu daje izrazito mirotvorni karakter.

Ksenofontov plan gospodarskog razvitka Atene nije ostao bez odjeka i u sferi praktične politike. On je, čini se, bio u vezi s atenskim konzervativnim političarom Ebulom, koji je možda od iskusnog Ksenofonta zatražio praktični savjet (Ksenofont, 1968). Zanimljiva je činjenica da se u istom krugu istodobno pojavljuju slična gledanja i prijedlozi. Naime Izokrat, poznati atenski pisac i pedagog, koji pripada istoj generaciji kao i Ksenofont, u svojem spisu *O miru* (356. god. pr. Kr.) preporučuje Atenjanima da napuste hegemonističke planove i da priznaju pravo svim grčkim državama na neovisnost, a u spisu *Aeropagiticus* 355. godine žali se na degeneriranu atensku demokraciju i zagovara povratak na ograničenu demokraciju Solona i Klistena.

Pojava Ksenofontova plana i Izokratovih spisa upućuje na Ebulovu političku aktivnost. Ebul je 355. godine bio glavni pregovarač s atenske strane o miru s pobunjenim savezničkim državama i sklopljeni mir svakako je i njegova zasluga. Sljedeće godine izabran je za glavnog povjerenika tzv. teorijskog fonda (namijenjenog za pomoć siromašnima) na četiri godine, s kojeg je položaja kontrolirao opće državne izdatke. Za njegova mandata prihvaćen je zakon po kojem je višak prihoda automatski išao u "teorijski" fond i mogao se prenamijeniti samo za potrebe rata

po odluci skupštine. Ta odredba suviše je slična da bi bila slučajna Ksenofontovu prijedlogu da se opći izdaci atenske države zamrznu na predratnoj razini, a da se sav višak upućuje u "kapitalni" fond iz kojeg se isplaćivala pomoć za uzdržavanje građana. Zakon se ipak ograničio samo na pomoć siromašnima, a kako su oni činili većinu u skupštini, to su imali neposredan interes da izbjegavaju rat kako ne bi izgubili prihode od fonda. Tako je taj fond bio neposredno u funkciji održavanja mira (ne zadugo, Eubul je uskoro bio uvučen u rat s Filipom Makedonskim).

Kolika je bila praktična važnost Ksenofontovih *Načina i sredstava* u formiranju atenske politike, danas je teško sa sigurnošću govoriti. Osnovna i trajna vrijednost njegova spisa ionako je u drugome: *Načini i sredstva* briljantno su svjedočanstvo o prilikama i stanju duha jednog doba, koje nam se i danas čini koliko zanimljivim toliko i aktualnim.

LITERATURA

Aristotel, *Nikomahova etika*.

Aristotel, *Politika*.

Heziod, *Poslovi i dani*.

Ksenofont, 1914: *Xenophon, V, Cyropaedia*, Harvard University Press, knj. I.

Ksenofont, 1923: Memorabilia, u: Xenophon, *Xenophon, IV, Memorabilia. Oeconomicus*, Harvard University Press.

Symposium. Apology, Harvard University Press.

Ksenofont, 1968: *Xenophon, VII, Scripta Minora*, Uvod, Harvard University Press.

Platon, *Država*.

Smith, Adam, *Bogatstvo naroda*.

Smith, Adam, *Teorija moralnih osjećaja*.

Davenant, Charles, 1698: *Discourses on the Publick Revenues* (pon. izd. 1771. godine).

Steuart, James, 1966: *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*, The University of Chicago Press.

Zvonimir Baletić

AN ANTIQUE STRATEGY OF DEVELOPMENT POLICY
(ON XENOPHON'S *WAYS AND MEANS*)

Summary

Xenophon was the first Greek philosopher to clearly separate the economic phenomenon from morality, law and politics, defining it from the standpoint of efficiency, deprivation and welfare. These traits of Xenophon's approach are particularly pronounced in *Ways and Means*. In this essay he presents an integral discussion of possibilities to increase income of the state of Athens, focusing only on issues pertaining to the boosting of economic activity as source of the state's income and the source of its security. Thus it is rather a development study, a strategy of economic growth, an evaluation of economic power and of ways of increasing it, and, to the extent of our knowledge, it is the first such treatise in history. Although its intent is to provide practical instruction on development policy, it is not conceived as a set of suggestions regarding actual steps to be taken, but as an integrated plan of development, the consistency of which is ensured by theoretical understanding of economic processes and by sober insight into the entire internal structure and external relations of a particular state (Athens) with its surroundings. The predominant evaluation criterion is economic efficiency and citizens' welfare, i.e. the narrower economic criterion, by which a state's development policy is to be judged.

Keywords: development policy, economic power, citizens' welfare, Athens